

Написане мишається

Лариса Мороз

“...ЩОБ ДУША НЕ ЗАЧЕРСТВИЛА ДООСТАНКУ” (до 110-річчя від дня народження З.П. Мороза)

Стаття містить огляд найзначніших літературознавчих праць дослідника й письменника З.П. Мороза, що створювалися в період жорстокого ідеологічного тиску.

Ключові слова: українська класична драматургія, жанри, конфлікти, ідеологічний тиск, літературна спадщина.

Larysa Moroz. “...So that the soul does not become callous” (to the 110th anniversary of Z.P. Moroz)
The paper reviews the most important essays in literary criticism written by a literary scholar and writer Z.P. Moroz during the times of harsh ideological pressure.

Key words: classical Ukrainian drama, genre, conflict, ideological pressure, literary heritage.

“Істотним етапом” (за оцінкою В. Кречотня [1, 11]) в історії вивчення української класичної драматургії були праці Захара Петровича Мороза (1904–1958), написані впродовж двох десятиліть. За всієї соціологічності й відповідності ідеологічним вимогам (без чого реалізація їх була б неможливою), вони мають пошуковий характер, позначені прагненням науковця з’ясувати зміст і глибинну суть явищ, а також “заглиблюватися у досліджуваний матеріал до самого дна, бачити явище в процесі його виникнення і становлення, простежувати його розвиток од самого кореня” [1, 7]. Коли випускник Харківського Інституту червоної професури узявся досліджувати історичні драми І. Франка, то мусив іти за першодруками. І знаходити опертя переважно в наукових працях самого І. Франка. Та й за тих умов (працю майже завершено на початку 1941 р.) З. Мороз висвітлює такий широкий контекст, що дає підстави опублікувати це дослідження під заголовком “Західноукраїнська історична драма другої половини XIX ст. (Нариси з історії становлення і розвитку)” [2, т. 1, 309-417].

Дослідник розмірковує над причинами надмірної, як вважалося, уваги драматургів до княжої доби, а в ній – до “міжусобних чвар” (друге помітив і у творах на теми з XVI–XVIII ст.). Нагадавши про “головні теми історичних п’єс корифеїв української драматургії” – національно-визвольні війни й розуміючи часопросторову віддаленість Галичини від козацької доби в історії України, З. Мороз усе ж твердив, що заглиблення в надто давні часи “віддалило театр від життя мас, омертвило його” [2, т. 1, 331]. Саме в цьому він розвивав думку І. Франка, висловлену у статті “Наш театр” (посилаючись на її публікацію в журналі “Народ” 1892 р.): “Історія козаччини, така багата на драматичні конфлікти, зачіпає Галичину, тільки дуже слабо; вона дуже слабо корениться в свідомості не то вже простого люду, але ж самих драматичних авторів...” [5, 286]. Свій докір щодо “переваження побутовізму над історизмом” дослідник аргументує аналізом п’єс О. Огоновського “Гальшка Острозька” й “Федько Острозький”, О. Барвінського “Павло Полуботок, наказний гетьман України” та ін. Побутовізм він розуміє як вибудування конфлікту на рівні суто людських взаємин у середовищі вищих кіл суспільства, нібито без уваги до історичної ситуації. Лише

в химерному поєднанні тодішнього світогляду автора й доступних йому історичних джерел із тиском ідеологічних вимог могла виникнути й констатація у трагедії “Полуботок...” О. Барвінського “впливу антиросійської тенденції” – під впливом “експансивних устремлінь німецько-австрійської воячини на Схід”, що, мовляв, “наприкінці 80-х значно посилюлися” [2, т. 1, 357-358]. А також появу, стосовно того самого твору, таких слів: “...Бачимо, як *кається* перед богом і перед Полуботком Петро I за *вигадані автором* великі гріхи” [2, т. 2, 356; курсив мій. – Л. М.]

Необхідно було “доводити” вищість реалізму над усіма іншими течіями та стилями – і З. Мороз несхвально пише, наприклад, про романтичний образ Дмитра Вишневецького з “Гальшки Острозької”, діалог головних героїв характеризує як довгу, нудну, переповнену алегоріями балаканину. І тут-таки наводить доволі просторий фрагмент цього діалогу (фольклоризованого не випадково), – не боїться, що хтось “компетентний” (так тоді означалися спецслужби) запідозрить, що цитує заради фрази “Козаччина – то серце Руси-України”. Підсумовуючи, дослідник веде мову про певну пізнавальну й художню цінність розглянутих творів, попри їхню тенденційність і вади художності. “К. Устиянович, Б. Дідицький, О. Огоновський, В. Ільницький, Г. Яхимович, Ю. Федькович та інші були в шерезі перших провісників і носіїв української національної культури й національного пробудження в Західній Україні. Вони вчилися писати історичну драму й торували першу стежку для цього жанру в українській літературі Галичини” [2, т. 1, 366].

На цьому виразно схарактеризованому тлі З. Мороз розглядає історичні драми І. Франка як вершинні й в ідейному, і в художньому планах.

1950 р. видано книжку “Вибрані твори” М. Старицького, упорядковану З. Морозом, з його критико-біографічним нарисом, де, за дотримання суворих ідеологічних вимог, дано доволі повну інформацію про митця, ім'я якого перебувало під негласною забороною по жорстоких розправах чекістів із його рідними (донькою, зятем, онукою). У “Нарисах історії української літератури” 1945 р. Старицького навіть не згадано. У “Вибраних творах” йому віддано належне (хоч і стисло) в історії постановня українського професійного театру, опубліковано й розглянуто доволі значну частину літературної спадщини поета і драматурга. Несподіваним є нюанс в інформації про причини появи його перекладів із Пушкіна – “наче на знак протесту проти жандармського випадку міністра внутрішніх справ Валуєва: “Никакого особенного малоросійського языка не было, нет и быть не может”, – та про публікацію їх у львівському журналі “Правда”. (Настороженість щодо цього видання виникне згодом, коли з його змістом ознайомляться ревні підтримувачі режиму).

Задля того, щоб показати наростання реакції в 1870–1880-ті рр. З. Мороз нагадує, що царат не тільки придушує всі спроби соціальних заворушень, а й “переслідує демократичну журналістику, посилює національне гноблення” [4, 6]. Інформацію про Емський указ явно вилучила радянська цензура, натомість читаємо: “В цю пору діячі буржуазно-ліберального напрямку О. Кониський, І. Житецький, М. Костомаров і інші (риси такого світогляду відзначено й у М. Старицького. – Л. М.) відмовилися навіть від культурницької діяльності” [4, 6]. Самі, мовляв, відмовилися, та ще й інших закликали “не втручатися в політику і створювати літературу для домашнього вжитку” [4, 6]. Запропоновану тут версію, на жаль, ніхто надалі не вивчав, тож вона й не захистила згаданих діячів (чи не найбільше того потребував М. Костомаров) від нападок – ані з “лівого” боку, ані з “правого”.

Як і годилося, виокремивши, за В. Леніним, у середині 1890-х рр. початок “пролетарського” етапу “суспільно-визвольного руху”, З. Мороз узагальнює літературну ситуацію: “В цих нових умовах суспільного життя, в умовах загострення класової боротьби передова українська література підноситься на вищий ступінь свого розвитку. Знаменно те, що в цей період жодна країна в світі, крім Росії, отже і України, не знали такого бурхливого розвитку літератури демократичного напрямку” [4, 6]. Твердження природне для соціологічного літературознавства, однак імена (хоча й під гаслом “ідей марксизму-ленінізму”) найталановитіших письменників

названо безпомилково: цей список лишається в “каноні” донині, лише доповнюється (і передовсім іменами Б. Грінченка й П. Куліша, затаврованих тут, вочевидь унаслідок ідеологічного терору, що розвивався після постановки ЦК КП(б)У 1946 р.).

Тиск ідеологічних вимог призводив і до певних, м'яко кажучи, відступів від істини. Так, естетичний аналіз творів, що не вкладаються в “соціалістичні” канони літературознавства, замінюється ритуальними заклинаннями про “послаблення реалістичності”, аналіз знаків уваги письменника до внутрішнього світу персонажів – повідомленнями про “мелодраматизування”. Обов'язкові покликання до “благотворного впливу “Бориса Годунова” й повісті “Тарас Бульба” на п'єси “Богдан Хмельницький” та “Оборона Буші”, “зокрема, на трактування <...> історичної ролі народу, його патріотизму” [4, 6] змушують згадати єдину в Пушкіна “народознавчу” ремарку: “Народ безмолвствует”. Згадана повість Гоголя полегшувала сприйняття класифікації усіх творів Старицького як суто реалістичних (якщо *так* виглядав реалізм...). На всі поступки мусив іти дослідник, аби стала доступною для читача творчість М. Старицького – покищо хоча б частково.

Незавершеною залишилася докторська дисертація Захара Мороза, темою якої була “Проблема реалізму української драми другої половини XIX ст.” і яку пізніше опубліковано під назвою “Проблема конфлікту в драматургії” [див.: 3] відповідно до виконаного автором дослідження. (Красномовно, що притаманне дослідникові прагнення поглянути, як мовиться, у коріння явищ привело його до написання, замість вступу, доволі об'ємної праці, яка згодом друкувалася під назвою “Відображення дійсності в давній українській драматургії”. Натомість дати розгорнутий аналіз таких творів, як “Безталанна” та “Батькова казка” І. Тобілевича, “Циганка Аза” М. Старицького, “Украдене щастя” І. Франка, планував, але не встиг, адже не знав, що на нього чекає...).

Останню працю З. Мороза “наукова критика оцінила як серйозну спробу синтетичного теоретичного осмислення української реалістичної драми другої половини XIX ст., умов її виникнення та чинників, які впливали на її тематику і проблематику, на відбір притаманної їй життєвої “матерії”, на формування її типуажу і характер його художнього втілення” [1, 9]. На тлі відчутних змін суспільної атмосфери пощастило позбутися соціологічно-політичних штампів і стереотипів (які накладали відбиток на попередні публікації дослідника, такі, як “Реалізм української дожовтневої класичної драматургії” (1952), затінюючи влучні спостереження й аргументовані висновки) – саме завдяки тому, що змінено сам напрямок дослідницької роботи: тепер він іде від розгорнутого аналізу творів до висновків щодо їхньої ідейно-художньої природи. Навіть побудова праці за звичним іще соціологічним принципом не стає на заваді уважному й тонкому аналізу психологічних мотивів, у всіх нюансах, поведінки персонажів п'єс. Відповідно, з'ясовуються й жанрово-стильові нюанси, виявлено ідейну наповненість, високу художню майстерність драматургів, навіть у зіставленнях із російською літературою.

Учений чітко визначив свою мету: дослідити своєрідність реалізму української драматургії, виходячи з того, що “широке узагальнення можливе, як відомо, тільки на ґрунті всебічного вивчення окремих, поодиноких явищ чи окремих видів того чи іншого роду літератури” [2, т. 2, 3]. Попри делікатне зауваження щодо того, що критичний реалізм і в українській, і в російській літературі “був хоч і не єдиним”, та все ж “основним і провідним творчим методом” [2, т. 2, 4], реалізоцентричність притаманна дослідженню, як і всій тогочасній науці, вочевидь, не завжди із примусу: лише так було можливо досягти мети, яка, безперечно, була головною для З. Мороза, – довести цінність української літератури. Доволі переконливо заявлено про зародження реалізму “у вигляді елементів” іще в XVII–XVIII ст., утвердження його в I половині XIX ст. і врешті: “Критичний реалізм досяг найвищого ступеня свого розвитку у творчості класиків української драматургії II половини XIX ст., точніше у 80–90-х рр.” [2, т. 2, 4]. З. Мороз мав намір створити синтетичну працю, усвідомлюючи всю складність завдання, адже спеціальних досліджень такого напрямку ще не існувало, як і повної бібліографії, та і специфіка досліджуваного

жанру зобов'язувала (“Драму треба аналізувати зразу з усіх боків і в усіх напрямках”, бо інакше “втрачається специфіка драми” [2, т. 2, 5]). Не випускав із поля зору й проблеми національної своєрідності літератури. Розглядати матеріал, згрупувавши твори за характером основного конфлікту, намагався, дотримуючись “історичної послідовності” [див.: 2, т. 2]. І залучав до аналізу не лише творчість класиків, а й маловідомих драматургів, а також зразки літературознавчого вульгарного соціологізму, що заважав вивченню класичної спадщини. Про Кропивницького, автора драми “Глитай, або ж Павук”, писалося: “Селянство у нього ідеалізоване. Автор – страшенна святоша, в усіх його п’єсах фігурує господь бог”. А про Карпенка-Карого – ще гостріше: “Ідеологія – консервативна... В політиці з нього був справжній зубр, і симпатії до куркуля позначаються досить виразно”. Це, мабуть, у комедіях “Сто тисяч” і “Хазяїн” [2, т. 2, 9].

Усвідомлюючи необхідність теоретичної основи дослідження, З. Мороз вибудовував її на російських джерелах. Адже будь-які західні теорії дозволялося лише викривати, а для української теорії літератури розвиток був неможливим. Однак визбирані зразки, як і міжлітературні паралелі, дослідник зумів перетворити на елементи компаративістики (розділ науки, у ті роки ще неможливий). Обов'язкове покликання до класиків марксизму він також виконав дотепно, з користю для своєї справи (віднайшовши потрібну цитату з Ф. Енгельса у збірці 1932 р. “Литературное наследство”): “...Слід сказати, що українська драма другої половини XIX ст. у кращих своїх зразках впритул підійшла до того повного злиття великої ідейної глибини, свідомого історичного змісту з шекспірівською жвавистю характерів і багатством дії, про які говорив Ф. Енгельс як про обов'язкову умову і ознаку найвищого рівня художності реалістичної драми” [2, т. 2, 46].

Менш оптимістично виглядають абзаци ритуального таврування “буржуазно-націоналістичної, естетствуючої, формалістичної (три найстрашніші ворожі феномени! – Л. М.) критики, починаючи від П. Куліша і закінчуючи С. Єфремовим, Д. Антоновичем і іншими...” [2, т. 2, 15]. Але ще цікавіші ті злочини, за які варто було ганити згаданих авторів: “Перекручуючи ідейно-художній зміст реалістичної української драматургії, прагнула (та критика. – Л. М.) нахилити її до змалювання побуту, нічим нібито не зв'язаного з соціальними умовами народного життя, з класовою боротьбою...”, а також “прагнула штучно обмежити широку тематику української реалістичної драми однією темою – темою інтимних почуттів, переживань...” [2, т. 2, 15]. У таких пасажах проглядає, хоч і завуальована, спроба довести той ритуал до абсурду, адже зрозуміло, що не в силах критики визначати чи обмежувати тематику творів, і відомо, що такі обмеження якраз виставляли перед українськими письменниками імперські укази й чиновні циркуляри (про що, до речі, писали не тільки оті “націоналісти”, а й З. Мороз на подальших сторінках – 35-й, 36-й та ін.).

Зосереджуючи свою увагу на дослідженні драми як жанру, З. Мороз розмірковував над трансформаціями її жанрових ознак, наголошував на її “специфічному характері”: “...Переїняла на себе багато з функцій реалістичної трагедії, неначе підмінивши останню в зображенні ряду явищ переоформленої дійсності...” [2, т. 2, 47], пропонував вживати, хоча й “цілком умовно”, терміни “драма трагічного характеру”, “трагедіодрама” [2, т. 2, 51]. Що ж до українського жанру трагедії, вважав, що він зв'язаний лише з історичним минулим. Розмірковував також і над співвідношенням трагічного й комічного в українській драматургії.

Відповідно до загальних соціологічних принципів тодішнього літературознавства (однак не забуваючи про внутрішні закони художньої творчості) З. Мороз розподілив досліджуваний матеріал із виведеними з нього типами конфлікту: “...Зумовлені антагонізмом між поміщиками і селянами” (тут, окрім уважного розгляду загальнолітературної ситуації, докладно в усіх аспектах проаналізовано й зіставлено п’єси “Не судилось” М. Старицького та “Доки сонце зійде роса очі виїсть” М. Кропивницького); “зумовлені антагонізмом між селянською масою і буржуазією” (в аналогічний спосіб увагу сконцентровано на п’єсах “Глитай, або ж Павук”

М. Кропивницького, “Бурлака” І. Тобілевича у зіставленні з “Рябиною” І. Франка); “зумовлені боротьбою демократичної інтелігенції проти буржуазно-поміщицького ладу” (на тлі реакції 1880-х рр., спостережених змін у настроях інтелігенції широкий розгляд творів І. Тобілевича “Понад Дніпром”, ситуацій існування українського театру – драм “Беспочвенники” М. Кропивницького, “Талан” М. Старицького; зіставний аналіз п’єс “Розбите серце” М. Старицького, “За друга” М. Старицького й В. Безбрежного, “Олеся” М. Кропивницького; розглянуто драму І. Франка “Учитель”).

Останній розділ під заголовком “Народ і загальні ворожі йому обставини” автором планувався як осмислення драматичних, із трагічними фіналами, конфліктів, без, умовно кажучи, зовнішніх втручань, у п’єсах “Безталанна” І. Тобілевича й “Украдене щастя” І. Франка, але маємо лише міркування (“недошліфовані”) щодо загального контексту. Найцінніші тут узагальнення: “...Вся справа в тому, що у всіх цих творах і економічні, й всілякі інші соціальні основи буття людського, незалежно від того, показуються вони у творі чи ні, є не прямим, не безпосереднім, а дуже складно опосередкованим... у складних почуттях і переживаннях героїв джерелом основних ілюзій і драматичної дії. Саме цього і не могли зрозуміти критики, які виявляли нахил до вульгарного соціологізування” [2, т. 2, 476].

Наукова ретельність З. Мороза, попри жорстокий ідеологічний тиск, зумовила високий рівень досліджень ученого. Із плином часу його праці не втрачають актуальності.

Вивчаючи таємниці драматургії, З. Мороз прагнув свої знання, як мовиться, застосовувати на практиці: почавши ще з 1930-х рр., написав близько півтора десятки п’єс (не всі збереглися). Творче навчання було успішним: його драми й комедії збудовані доволі майстерно. На жаль, деякі з них позначені впливом ідеології – не надто велика провина автора, що він вірив деяким красивим словам і навіть брехливим ідеям (ще й війна “допомогла”). Такою даниною часові знищується сама художня тканина найталановитіших творів. (Яскравий приклад – трагікомедія “Чудодійна сила”, яку упорядник В. Мороз умістила у збірці “Захар Мороз. П’єси” 1959 р. з певними скороченнями, порівняно з першопублікацією 1949 р. Тим часом у ній доволі виразно показано драму талановитого вченого, якому диктуються не тільки сфери дослідження, а й їхні результати). Але є у його спадщині й цілком “чисті” твори, до того ж такі, що зберігають актуальність. Вони, безперечно, варті уваги театрів, які вперто не помічають їх (люди книжок не читають?), окрім однієї – “Лисиця і виноград” (інша назва – “Моряк і чорнобурка”).

Утім розгляд доробку драматурга З. Мороза не було завданням цієї статті. Наразі можу повідомити, що, за спогадом моєї матері, він мріяв хоч одну зі своїх п’єс побачити на сцені і, якщо її гарно сприйме глядач, облишити наукову роботу, щоб зосередитися на творчій праці...

Пропоную низку листів З.П. Мороза до дружини Варвари Прокопівни. На більшості з них (періоду 1943–1944 рр.) стоїть штамп “Просмотрено военной цензурой”. Із чого стає зрозумілим, що автор (і не лише в таких позначених листах) мало про що міг реально написати. Тож і зміст їх не надто різноманітний. І раз у раз виникають запитання. Наприклад: що то за цукровий завод у Фрунзенській області Киргизії будується на початку війни, на яку сировину його орієнтовано... Або: чого чоловік, що працює завідувачем клубу, як не раз повідомляв, раптом опиняється у землянці, де воєно й холодно, та й загалом, які землянки в Чебаркулі... Утім аналіз деталей і нюансів у листах – річ окрема, а наразі навожу кілька текстів, зі скороченнями (орфографію автора збережено).

1.

(Листок без конверта і дати. За змістом – зі Львова, початок 1941 р.)

Миленькая Валюська!

Сегодня первый день – начало работы в архивах библиотеки Франка. Много нового и интересного. Познакомился с академиком Возняком – Франковедом, он мне много поможет. Он необычайно прост и дружелюбен. Такой же простодушный

и заведующий архивами известный библиограф Франка Дорошенко. Они оба попросили меня достать им кой-какие книжки, я обещал. Поэтому попрошу тебя сделать следующее.

1) Достать и выслать такую книжку “Наукові Записки Харківського Державного Педагогічного Інституту” том II (Там все статті о Шевченко). Как достать? Пойди в Пединститут, там есть киоск – и купи. Если в киоске нет, зайди к аспиранту Пединститута Мюлеру (Совнаркомовская, 11) и попроси. Он это сделает. Я ему черкну записку.

2) Купи сборник стихов укр. поэта Виргана (в любом книжном магазине, стоит копейки).

Эти книжки мне нужны для Возняка и Дорошенка. Поторопись выслать поскорее.

Завтра усаживаюсь над Польскими изданиями, где есть статьи Франка.

Уже достал некоторые необходимые [книжки], на которые пока что потратил 70 рублей. Купил то, чего вовек не достал бы в Харькове: Сочинения Кулиша в 6 томах, почти полное. Это же роскошь! И много иного.

Я уже написал тебе раньше, что устроился у своего товарища Брагинца. Очень хорошо. Обедаю у хозяйки Софьи Гершельман – обеды приличные и, главное, близко от библиотеки.

Валюсик! Смотри хорошо за собой! Не простуживайся! Ларочку купай через день – это вполне достаточно. Между прочим мне кажется, что лучше будет, если Ты не будешь брать к себе Виталика¹. Ведь это же двойная забота. Двое детей!.. Подумай лучше.

Пиши по адресу: Львов, ул. Супинського 11-а. кв. (нрзб) тов. Брагинцю А. С. для Мороза.

Будь здоровенька і веселенька. Не скучай. Цьом, цьом <...> і більшеньку і меншеньку. Зоря.

2.

(Відкрита листівка зі Львова; поштовий штамп Харкова 12.2.41)

Рідненька Валюша! Не знаю, чи і Ти так довго ждала на мого (нрзб) листа, бо на Того я і досі жду. Може, Ти неправильно вказала адресу? Я не думаю, щоб досі Ти не написала. Про себе іще не маю що писати. Хіба тільки те, що сиджу зараз над рукописами Франка. Писав він дуже дрібно і треба гаразд придивлятися. Сьогодні з великим трудом простудіював його не опубліковану ніде п'єсу “Три князі на один престол”. Написана в студентські роки. Дуже примітивна. То була його школа. Залишилося дуже багато роботи. А втім, думаю, що закінчу все вчасно. Сьогодні був чудовий день – це я бачив через вікно і коли бігав обідати. По дорозі проковтнув кілька ковтків чистого повітря, бо тут в архівах його немає. Почуваю, що до кінця місяця добре утомлюся, бо ж це все сиди і сиди і сиди та пиши, читай, пиши, читай!.. Отака та наука!

Валюшенька! Чи ти хоч трохи поправилась? Як наша малюся? Як всі наші?.. На всі ці питання жду відповіді, а згодом і на “господарського” листа. Врахуйте, що листи з Харкова ідуть сюди 5-6 днів. Отож якщо Ти за 16-17.ІІ не вишлеш того, що я писав, то... вважай сама. Пиши. Цілую Валюсю і Ларюсю. Зоря. 8.ІІ-41 р.

¹ Небіж Варвари Прокопівни, сирота по її померлій сестрі.

3.

(Фрагмент зниклого листа з Челябінська – І РАУ 5 батарея; 14.3.43)

<...> Напиши подробнее о Пединституте, Университете. Кто там работает, особенно из литераторов. Приехал ли уже в Харьков Зверев? Жив ли Воскресенский? Где наша общая симпатия – зав. литкабинетом Библ[иотечного] института, вот, забыл ее имя и отчество.

Пиши, моя родненькая, любимая моя Валюшенька.

Крепко крепко целую моих коханных дівчаток. Зорька.

P.S. Если Харьковский театр не возьмет для постановки этой моей пьесы, то поговори с Гримом¹, как сделать так, чтобы она пошла для межрайонных колхозных театров. Поддай ее или в издательство худ[ожественной] литературы, или в журнал укр[аинский] какой есть там, в Харькове. Может в обкоме партии помогут. Ты, кажется, в одном из писем ко мне писала, что сейчас особенная потребность в пьесах для колхозных театров. В общем веряю судьбу пьесы Тебе. Только береги ее. Рукопись может затеряться. <...>

4.

(Лист від 21.9.43; зворотна адреса: г. Челябинск I-ое РАУ 7 батарея; початок листа втрачено)

...Пишу неопределенный адрес. Я, как на зло, забыл номер дома. Не то 38, не то 32. Надеюсь, что это письмо попадет тебе в руки. Наконец-то я, моя родненькая, спокоен, зная, что Вы живы и здоровы. Больно, очень больно, что нет больше мамочки². Ну, что же, крепись, моя малютка! Когда-нибудь да нужно было пережить это горе. Жаль только, что не довелось ей дожидаться нашей победы над врагом, увидеть и обнять в день великого победного торжества всех родных деток. Рад сердечно за папу, что он всю (нрзб) и энергию отдает на восстановление нашего родного города³. За это расцелуй его от меня и пожелай много силы, здоровья и много лет бодрой жизни.

Как же Вы, мои роднули, пережили, перенесли столько тягот и горя! Ты, Валюша, молодчина. Право! Я, откровенно говоря, скрепя сердце, ждал тяжелых вестей. Меня исключительно глубоко волновало Твое здоровье. Зная, что Тебе нельзя носить никаких тяжестей, что Ты такая хрупкая, содрогался при мысли – надломит (нрзб) тяжелая жизнь Твое здоровье. Волнуюсь и сейчас. Почему Ты не написала подробно, как себя чувствуешь? Я только догадываюсь: раз Ты не пишешь о здоровье, значит все в порядке. Буду счастлив, если это так. (нрзб) самое страшное это было бы узнать, что варвары немцы угнали Тебя на каторгу. Благодарю судьбу, что это страшное горе миновало нашу семью. А за все оскорбления и унижения, нанесенные Тебе и тысячам наших советских людей, проклятые псы уже расплачиваются своей черной кровью. Не топтать им больше нашей родной русской земли, не поганить больше им наших городов и сел, не бесчестить им больше наших людей. Да, Валюша, не быть больше немцу-зверю в наших домах, на нашей родине. Победы нашей Славной Красной Армии огромны. Это – начало окончательной победы. Только подумать, вдуматься в это. Идет наша победа в этой необычайной (кілька рядків втрачено. – Л. М.).

Моя крошка маленькая. Напиши о ней много много. Опиши всю от ушек до лапок. Как я истосковался по Вас, мои милые девочки!.. Столько не видеть, столько передумать, пережить за Вас. Ведь все время жил в тревоге – где Вы, что с Вами?! Зимой, когда был освобожден Харьков, я посылал и письмо, и телеграммы, а ответа никакого. И сейчас на телеграммы ответа не получил. Ну, а теперь давай мне (одірвано. – Л. М.) описание и себя и Ларисоньки. Обязательно сфотографируйтесь и пришли карточки. Те, что я взял с собой,

¹ Коллега Захара Петровича, викладав зарубіжну літературу.

² Під час окупації померла мати Варвари Прокопівни Ксенія Іванівна, ще до війни вона тяжко хворіла.

³ Батько В.П. Мороз Прокопій Захарович Першин більшу частину життя працював на будівництві харківських заводів-гігантів, а потім і на тих заводах; під час війни доньку й онуку прийняв до себе.

у (одірвано частину сторінки. – Л. М.) А видеть родные мордашки хочется смертельно.

О себе писать почти нечего. Конечно, сравнительно с прошлым (одірвано. – Л. М.) немало тягот и трудностей, но это были только трудности и что же они по сравнению с теми ужасами и кошмарами, какие пережили Вы! Да их и сравнивать нельзя. Это просто были некоторые неудобства. А Вы были в (одірвано. – Л. М.) Это самое тяжелое и страшное, что выпало на Вашу долю. Сколько раз я проклинал себя, что не обеспечил Вашего выезда!.. Так вот о себе.

Выехали мы из Харькова с Бабенко. Все прочие работники до війни¹ выехали раньше². С большими трудностями добрались в г. Кзыл-Орда Казахской ССР. Прибыло нас туда несколько человек – преподавателей института. Институт временно прекратил свое существование. Я поехал дальше на юг, в Киргизию, во Фрунзенскую область. Там в одном из районов, как раз в это время началась стройка по старейшей специальности путеища-железнодорожника, мастером по строительству жел.-дор. ветки. Одновременно подал заявление в военкомат с просьбой зачислить меня в ряды РККА. На заводе работал год с лишним. В ноябре прошлого года меня призвали в армию. Сейчас я в артучилище учусь, изучаю грозное наше оружие. Через некоторое время (нрзб) звание офицера-артиллериста, постараюсь оправдать. Учусь на отлично. Все в порядке. Правда иногда, перед переменной погодой, побаливает нога. Даже так, что трудновато (одірвано кілька рядків. – Л. М.) около двух м-цев, долго после этого хромал. Сейчас нога совершенно здорова, только иногда дает себя чувствовать. Работать приходится много. И как курсанту и как парторгу батареи, но пока со всем справляюсь. Возможно после выпуска пощастливится попасть на Украинский фронт и, проездом хотя бы, через Харьков, побывать с Вами, повидаться с Вами, обнять Вас, хотя бы перед сражениями. А сражения предстоят еще большие. Буду счастлив, если придется, если успею хоть несколькими фашистскими собакам оторвать их псиние головы. И отомстить этим за все наши страдания. Живем в училище хорошо, дружно. Много товарищей с Украины. Вот о себе и все. Могу сказать одно, что все это время работал дни и ночи. Стоит только сказать, что за все это время я успел прочесть не более десяти книг художественной литературы. При моем аппетите на книги прочесть за два года только 10 книг. Значит некогда было читать. Вот разве только когда был в госпитале. Ну, там другое дело. Сейчас изучаю артиллерию, а это сложное дело. С нетерпением жду того дня, когда отправят на фронт. Одно желание бить и добить врага. А добьем его, тогда снова институт... Снова светлая творческая, большая жизнь. Валюша! Пиши мне побольше. Обо всем пиши: о жизни нашего Харькова (ой, як я заскучався по ньому!), кто из наших работников уже в Харькове. Где "мої голуб'ята"³? Жива ли? Есть ли кто из Твоих институтских подруг? Обо всем хочется знать. О себе главное: Твое здоровье и здоровье всех. Как обстоят дела у наших в Микояновке? Фотокарточки пришли обязательно. Будь здоровенькая. Ничего не жалею для уления питания. Крепко обнимаю Тебя, Лароньку, всех вас целую много-много. Ваш Захарий.

5.

(3 Челябинська 12.10.43)

<...> Твое желание – попросить в НКО, чтоб меня вызвали в Харьков – наивное. Кто же в такие дни может вызвать, и кто может выслать из части? Другое дело фронтовика! Некоторым дают отпуск. Они заслужили. А я – только

¹ З. Мороз викладав у вищих навчальних закладах Харкова, зокрема й у Харківському бібліотечному інституті (про який тут і далі йдеться), де й зустрів студентку Варю Першину, котра стала його дружиною.

² Тепер відомо, що в людей не питали й нічого з ними не узгоджували, вивозили тих, кого було заплановано вивозити. За спогадом моєї матері, батько одразу ж, 22 червня 1941-го, пішов – чи то до райкому партії, чи до райвоенкомату. – Л. М.

³ Примовка однієї зі співробітниць.

готовлюсь на фронт. Так что жди после войны. Можно мечтать только, и я об этом мечтаю, – увидеться хоть на несколько часов, в том случае если попаду на Украинский фронт.

В предыдущем письме я, отвечая на Твое желание привезти мне что-либо, просил Тебя переслать мне, если удастся – ватную или меховую телогрейку (безрукавку, вроде жилета), пару теплого белья, пару шерстяных носков, шерстяные перчатки, 3-5 носовых платочка, немного табаку, 3-4 карандаша, зубную щетку, бритву (опасную), зеркальце. Получается очень много. Забота (еще одна) очень большая. Выполни ее, если это не будет представлять особых трудностей <...> или передать через кого-либо едущего в Челябинск. Последнее, конечно, дело случая. Только боже тебя сохрани, не рискни ехать в такую даль. Поездка на такое расстояние, при данных условиях, трудность почти непреодолимая. Да еще Твое здоровье... В общем ехать запрещаю, хотя увидеться с Тобой хочется невероятно. Стоически отказываюсь от встречи с Тобой. <...>

6.

(3 Челябинська 7.1.44)

<...> Прошу еще раз, узнай, где сейчас находится Киевский Укр[аинский] Драмат[ический] Театр и его руководитель Гнат Юра и Редакция журнала “Українська література”, и напиши. Мне это крайне необходимо знать. <...>

Привет горячий Папе и Виталику, Чувыркиной, Лисице и нашим всем друзьям по институту. <...>

7.

(Лист без конверта; дата при тексті: 15.3.44)

<...> Теперь о пьесе. По-моему Ты преувеличиваешь положительные стороны пьесы. Там очень многого нехватает. Ты недостаточно критически подошла к ней. Там многое надо исправить. На правдивые, хорошие исправления даю Тебе свое согласие. Замечания Твои в отношении отрицательных сторон правильные. Не согласен только в одном, что Маричке рано еще так любить (17 лет!). А сколько лет Шекспировской Джульетте?? 14 лет!.. Может быть надо исправить только то о чем шепчет ей на ухо Орлов. Это, пожалуй, надо, но так, чтобы не нарушить мечты Марички о чистом, ясном счастье ее жизни в будущем с Орловым. В общем смотри там внимательно. Я буду безгранично счастлив, если пьеса заслужит того, чтобы появиться на сцене театра. Сейчас, будучи в госпитале, я обдумал и набросал план новой пьесы, которая должна быть интереснее, глубже и живее этой. Но об этом напишу тогда, если удастся исполнить хотя бы половину работы над ней.

8.

(3 Чебаркуля. Дата в листі 11.V.44, штамп Харківської пошти 25.5.44)

<...> А тоскую по Тобі смертельно. Правда, тепер у мене ближче аніж коли є перспектива хоч зустрітися з Тобою, якщо пощастить їхати через Харків. Коли б хоч побачити Тебе і Ларісоньку, облекшити наболіле серце. Настрій у мене покращав тому, що тепер, принаймні влітку уже буду воювати, а то так надокучило просто нести службу! Здоров'я теж покращало. Живу в напівдикому уральському лісі. Природа тут сувора. От уже половина травня, а ранками ще приморозки. Вдень тепло, вночі холодно. Почав потрохи працювати над новою п'єсою. Працюю уривками по хвилин 15-20!.. і то в моменти відпочинку. Це самі світлі і радісні хвилини мого життя. Що вийде з цієї праці, не знаю. Знаю, що треба над нею працювати хоча б для того, щоб душа не зачерствіла доостанку. Хоч би Ти мене обрадувала хорошою звісткою про “Щоб самому Главному...”!.. Може б це надало мені більше сили і охоти до писання. Люба моя дівчинко! Я страшенно хвилююсь про Тебе і про Лароньку. Думки про те, що Тобі важко живеться, що приходится працювати над силою, не дають мені спокою. А свідомість того, що я

нічим допомогти Тобі не можу – ранить мені серце. Як би я був радий (крім всього) коли б Ти змогла одержати деякий гонорар за цю річ... <...> Ти не ображайся, що я про себе пишу коротко. Тут багато не напишеш, такі обставини <...> Напиши, які перспективи відновлення роботи Бібліотечного інституту, де зараз Бабенко, Майборода. Взагалі що нового в “літературному” світі. <...>

9.

(З Чебаркуля 21.4.44; “Просмотрено...”)

Родная, милая Валюшенька! Пишу третье письмо с нового места. Нового почти ничего. Однообразные тоскливые дни. Пока что работы нет. Еще несколько дней буду более или менее свободен, а потом пойдет время прежней солдатской службы. Когда свикнусь с новой обстановкой, втянусь в работу, тогда будет не так тоскливо, а сейчас и не говори... Главное, что я-то и не занят сильно, а делать что-либо – писать (самое ценное в жизни) нет возможности. Таковы условия жизни. Может в дальнейшем это как-нибудь уладится. А может скоро обстановка будет совершенно иная. <...> Измерить глубину моей тоски по Вас невозможно, ее можно только облегчить. Будешь писать чаще, мне легче будет. Валюсь! Как же дело с пьесой? Будет ли она жить и волновать сердца людей?.. Увидит ли она сцену? Как ее приняли и приняли ли вообще? Что надо сделать с ней, чтоб годилась?.. Судьба ее меня волнует. С большим нетерпением жду известий о ее будущности, а может и небытии. Эх, была бы у меня сейчас возможность писать!.. Я б уже написал наверняка подходящую вещь. План хорош, все обдуманно, образы выношены и согреты всем сердцем. С героями новой пьесы я уже свикся, больше того – сжился. Они мне даже снятся. Ну, ладно, а то как-то разжалобился. Валюшенька, родная моя! Ты обо мне не беспокойся. Я чувствую себя хорошо. Вот только что скучаю сильно по Вас, да по любимой работе. Но с этим надо мириться. Война!.. Делай то, что надо. Солдат – неси бодро службу. Вот и несую ее. А Ты, родненькая, побольше беспокойся о своем здоровье. Ларонькой я восхищаюсь. Ее умом, характером. Главное, чтоб она умела любить людей, труд, чтоб всегда была правдивой, смелой, честной. Такой Ты ее и воспитаешь. Ведь Ты у меня тоже такая хорошая, светлая, трудолюбивая, умница. <...>

10.

(З Чебаркуля; штамп Харкова 2.6.44)

<...> До того у мене все змінюються адреси. От в попередньому листі я уточнив свою адресу, а тепер знов доводиться уточнювати. <...> Одним словом пиши часто. Можливо, що я буду тут ще з місяць, а може трохи більше. Тепер у мене знову прибавилось роботи, бо призначили партторгом батареї.

<...> А знати мені про Тебе і донечку необхідно, як необхідно дихати. Такої глибокої тоски по Вас обох я ще не переживав, і взагалі не переживав ще в своєму житті по близьким. Можеш мені в цьому повірити.

Особливих новин у мене немає, так що і писати багато нічого. Живу в дикому уральському лісі. Люди кругом все нові. Ще не встиг ні з ким здружитися і може тому сум особливо гострий. Я звик мати завжди близького товариша, друга задушевного, щоб можна було з ним відвести душу, погостити. От, якби я одержував зараз часто листи від Тебе, то мені було б незрівняно легше і веселіше на душі. Давно вже не було листів від Феді¹. Ще взимку, як одержав від нього листівку, та й годі. Подзвони йому і скажи, щоб написав на нову адресу. І папі скажи, щоб написав. А Ти пиши побільше про себе, про Ларісоньку, про свою роботу, про все, про все.

Валюшенька! Чи говорила Ти з ким-небудь із бібліотечного ін[ститу]ту про те, що я Тобі писав? Які перспективи? Інститут може зробити те, що Ти хотіла, через НКО. Я знаю про такі окремі випадки. Ну а яка доля п'єси? Не можу не запитати про неї. Як би було чудесно,, коли б вона мала успіх!! Це б мене підбадьорило і

¹Ідеться, мабуть, про Федора Семеновича Гріма.

придало б сил і бажання працювати над новою річчю. Хоча умов для цього майже немає, а все ж я б постарався знайти хоч по кілька хвилин на день. Хоча, ні. Коли навіть і не житиме “Щоб самому Главному...”, я не перестану працювати, поки не вийде з-під моєї руки хороша річ. Я дуже упертий. Ти це знаєш. Дещо я вже зробив. Початок є. Буду продовжувати. Може, що-небудь і вийде. Поживемо, то побачимо. Страшенно нудьгую по книжці. Подумай тільки – я зараз нічого не читаю з художньої літератури! Трохи почитаю, коли лежав у госпіталі. З особливою насолодою почитаю “Ходжа Насреддин в Бухаре”. Це переклад, здається, з таджицької, щось похоже на “Тілл Улленшпігель” – з цього сорту літератури. Чудовий образ мудрої, життєрадісної людини з народу. Раджу прочитати – спочинеш душею і посмієшся од душі. <...>

11.

(З Чебаркуля, 28.VI.44; штамп Харкова 10.7.44)

<...> Как правило получаю от Тебя одно письмо в месяц. Не знаю как это получается. Ты сообщаем, что пишешь часто, а писем нет. В обоих предыдущих письмах я уже извещал Тебя, что этот вызов отклонен. Можно вызвать только через Н. К. Оборону. Я уже написал об этом в Наркомат просвещения. Если Наркомпрос имеет острую необходимость в преподавателях для институтов моей специальности, то он это сделает. А не сделает, унывать Тебе не надо. Повоюю еще, а тогда с совсем спокойной совестью вернусь в институт. В этом году, конечно, немцу могила и мы торжествуем. Я живу сейчас не плохо. Работаю парторгом своего подразделения. Готовлюсь к лекции о Чехове для офицерского состава и бойцов нашей части. Читать ее буду 15.VII. Работаю над Чеховым и... вспоминаю институт. Жаль только, что почти нет по чем подготовиться. В моем распоряжении только две маленькие книжечки Чехова. Придется этим ограничиться. Кой-что припомню и прочту лекцию. Какое волшебное дело литература!!.. Вкушаю сейчас ее сладость, хотя в безгранично малой дозе. Но “добро п’яниці і крапля”.

По Тебе и Ларисоньке тоскую все так же глубоко. И почему я не могу увидеть Лароньку во сне большой? Вот и вчера снилась и снова маленькой, маленькой. <...> Что слышно с Библиотечным Институтом? Где Бабенко, Майборода и другие? <...> Да, а что же с пьесой? Я догадываюсь. Ее, наверно, не приняли, а Ты не хочешь меня огорчить и потому молчишь?! Да! Напрасно, это меня не опечалит, а только заставит глубже работать над этой, которую я сейчас пишу. <...>

12.

(З Чебаркуля 30.7.44; “Просмотрено...”)

Родная Валюшенько! В предыдущем письме я писал Тебе о своей новой пьесе. Вчера 31.VII я был в командировке в Челябинске и отправил Тебе с центрального (нрзб) эту пьесу. Ты ее, конечно, внимательно прочтешь и напишешь свое мнение, а потом поступишь с ней иначе, чем с той. Отдавать ее сейчас в отдел искусств не надо. Там не торопятся с разбором. А нужно добиться сначала, чтобы пьесу прочли режиссеры какого-либо театра. Если пьеса удостоится того, что ее примет театр, то тогда уж сам театр будет добиваться, чтобы Главрепертком утвердил ее поскорее. Эту пьесу надо подать в Харьковский Украинский Драмтеатр. Сделать это надо через Грима Федора Степановича. Я ему сейчас посылаю письмо с просьбой прочтешь ее и дать прочтешь режиссерам Харьк[овского] Укр[аинского] Театра. Там у него есть знакомые, близкие люди и они по его просьбе скорее прочтут пьесу и скажут о результатах. Следовательно Ты отнесешь пьесу Гриму. Предварительно узнай у него (можно и по телефону, чтоб не тратит Тебе время на ход(нрзб)) – получил ли он мое письмо по поводу пьесы, сможет ли он уделить время для этого и сделать, что надо. Я надеюсь на его дружеское отношение и внимание ко мне и на то, что он выполнит мою просьбу. Если эту пьесу Харьковский театр не примет, можно будет подать ее

в Харьковский областной театр. Как это сделать – смотри там сама. Скверно только то, что пьеса не напечатана на машинке. Это имеет значение при чтении, потому что если какое слово не сразу схватишь из-за почерка, то теряется впечатление. Было бы гораздо лучше, если бы можно было напечатать ее на машинке. Но вряд ли Тебе это удастся.

О себе писать почти нечего. Интересного может быть разве только то, что на днях буду читать для офицеров лекцию о Шевченко. Это я ездил специально в Челябинск – доставить “Кобзаря”. Для этого был послан со мной еще один товарищ, у которого есть друзья в Челябинске, а у них “Кобзарь”. Побыл в Челябинске два дня. Друзья моего спутника хохла Луценко оказались милыми и гостеприимными людьми. Угостили нас и “горючим” и вкусными вещами. Мы хорошо там погуляли, потрянули стариной. Весь вечер пели украинские песни. Вспоминали родную Украину. Сейчас готовлюсь к лекции. <...> С упоением читаю дневник и “Кобзаря” Шевченко. Уж я прочту лекцию с наслаждением. <...>

13.

(3 Чебаркуля 6.8.44; офіційний бланк зі строфами гімну ССРСР, місце для марки і штамп “Просмотрено...”)

Родная моя Валюшенька! Ты, наверно, уже получила мою новую пьесу и прочла ее? Ну, каково? Жду с нетерпением Твоего отзыва о пьесе. Эту пьесу постарайся, как я Тебе об этом уже писал, подать непосредственно в какой-либо театр, а то в репертومه век пролежит и никто не обратит внимания. А в театре режиссер прочтет и если она годится для постановки, и если театр решит ее принять, то худож[ественный] совет театра сам будет добиваться ее утверждения репертхомом. Подай ее в Харьк[овский] Укр[аинский] театр через Грима – у него там друзья. По его просьбе режиссеры театра прочтут ее сразу. Я сейчас вот сижу и делаю набросок тезисов к лекции о Шевченко, припоминаю стихи Шевченко. Оказывается, что большинство из них помню наизусть. Лекцию буду читать завтра. У меня сейчас настали “блаженные дни”: командир взвода уехал с женой в отпуск, а я остался жить в его комнате. Недельки две отдохну от казармы. Под рукой “Кобзарь”, том писем Пушкина (огромный том!), некоторые вещи Шекспира и еще несколько книжек. Читаю запоем! Светло, тихо, почти уютно, вечера свободные. Но, вот, тоска необычная. Эта обстановка так живо напоминает мне те дни, когда были мы вместе. И так неопишимо остро хочется увидеть Тебя, доченьку, обнять Вас, приласкать. Может скоро увидимся. Наверно в этом году поеду на Запад. Хоть бы посчастливилось мне ехать через Харьков!.. Больше мне ничего не надо. Необычное стремление уехать отсюда. Больно долго я засиделся здесь, хотя и не по своему желанию. <...>

14.

(3 Чебаркуля 10.8.44; той-таки бланк, штамп цензури)

<...> А я пишу Тебе почти каждый три дня. Я, очевидно, снова задержусь здесь по условиям работы. Позавчера прочел лекцию о Шевченко. Сам получил огромное удовольствие и доставил его людям. У меня впереди еще десять дней жизни на отдельной квартире. Жаль, что так мало. Здесь у меня – полная возможность готовиться к лекциям, к докладом. Вчера провели сюда радио, сегодня я достал и включил репродуктор. Вечерами слушаю музыку, пение – как это замечательно! Слушаю и вспоминаю наши с Тобой стычки из-за радио. Радостные вести с фронта буду передавать бойцам рано-пораненько. Хорошо! У меня сейчас сравнительно больше свободного времени, а поэтому я вчера полазил по лесу, насобирал грибов-шампиньонов – белые такие, пришел, почистил их аккуратно и натушил целый котелок. Заправил их молочком и получил замечательный ужин, завтрак. Сейчас готовлюсь к политзанятиям. Лейтенант в отпуске, так я замещаю его в этом доме. Такая работа мне по сердцу. Вот, на этот раз много написал о себе. Здесь уже начинается осень. Утром уже холодно и надо

одевать шинель. Начинают частить дожди. Становится сумрачно в природе и на душе. А на Украине только разгар лета, а там осень золотая! Боже мой! Как я истосковался по милой Украине! Вот Ты пишешь, что у Вас там много фруктов, а тут ведь и деревца фруктового не увидишь. Хоть бы понюхать яблочко! Я и запах ябллок уже позабыл. <...>

15.

(Лист на бланку з Чебаркуля; поштовий штамп Харкова 27.8.44; штамп “Просмотрено...”)

<...> Тоска по Тебе и Ларисоньке стала еще несноснее, глубже, острее. <...>

Валюшенька! Какое впечатление произвела на Тебя новая пьеса “Нам жити”? Подала ли Ты ее в театр? Какое мнение Грима о пьесе? Что ждет ее? Мне кажется, что эта пьеса более подходящая и более нужна сейчас, чем та прежняя. Поднять к жизни разоренное село – животрепещущая задача, зов жизни. Я и постарался выразить этот зов жизни в образах и событиях своей пьесы. Жду с нетерпением весточки о судьбе этой пьесы. Неужели она будет неудачной?!.. Все равно писать не перестану!.. Ведь это моя учеба. Я должен, должен написать хорошую вещь. Вырву свой язык, если он не сможет выразить толково и красочно, живо и правдиво то, что я думаю и то, к чему стремлюсь. Сейчас у меня рождается новый замысел, но говорить о нем еще рано.. Живу по-прежнему. Время заполнено текущей агитационно-массовой работой. У нас уже осень. <...>

16.

(Лист на бланку; “Просмотрено...”; поштовий штамп Чебаркуля 19.7.45)

<...> приеду, очевидно, к концу августа. Как это долго еще, как далеко это время! Дни идут мучительно медленно, хотя работы у меня немало. Как парторг уже отчитался, работу оценили положительно, а Клуб тоже скоро сдам. <...> Книги, которые привез, сразу пошли по рукам и теперь ни одной не поймаешь почитать. Временами мне так тоскливо, что и передать невозможно. Особенно вчера и сегодня: вторые сутки идет дождь, непрерывно, просто беда, сидишь в землянке, читать трудно. Только и “радости”, что посмотришь кино. Больше всего беспокоит то, что до начала учебного года осталось полтора м[еся]ца, что приеду я поздно и даже не смогу подзаниматься. Как я буду читать¹ теперь и не представляю себе!

У листі того ж періоду, так само підцензурному, З. Мороз писав: “Какое волшебное дело литература!!...” – а в іншому гірко скаржився: “...Писать (самое ценное в жизни) нет возможности”. Любов і творчість були його життєвими орієнтирами. Любов до України, до літератури, до своєї сім’ї, до людей. (До речі, про Винниченка як великого драматурга я вперше в житті почула від нього – від батька.) Не в усьому пощастило йому досягти своїх цілей. Але його шляхетні прагнення й невсипуща праця варта уваги та поваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Крекотень В.* Наукова спадщина З.П. Мороза // *Мороз З.* На позиціях народності. Дослідження в 2 т. / Упор. та прим. В. Мороз. – К., 1971. – Т. 1.
2. *Мороз З.* На позиціях народності. Дослідження в 2 т. / Упор. та прим. В. Мороз. – К., 1971.
3. *Мороз З.* Проблема конфлікту в драматургії. Нариси з історії української реалістичної драми другої половини XIX ст. – К., 1961.
4. *Мороз З. М.П. Старицький // Старицький М.* Вибрані твори. – К., 1950.
5. *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 28.

Отримано 26 вересня 2014 р.

м. Київ

¹ Ідеться, як зрозуміло, про читання лекцій – А. М.